

**Dankwoord na de uitreiking van de Comeniusprijs 2018
tijdens de jaarlijkse herdenking van de geboortedag van Jan
Amos Comenius op zaterdag 17 maart 2018 in de Grote Kerk
te Naarden.**

H.D. Tjeenk Willink

Excellenties,

Meneer de burgemeester,

Dames en heren,

Misschien bekruipt ook u, zoals mij, de laatste jaren het groeiende en onrustige gevoel, zo niet de overtuiging, dat de wijze waarop de Nederlandse staat functioneert onvoldoende oplossing biedt voor de fundamentele problemen waarvoor we nu staan. Het gevoel dat de verbinding met de toekomst, de maatschappij waarin wij zouden willen leven niet tot stand komt, terwijl de verbinding met het verleden, de waarden die ons bonden en binden, wordt veronachtzaamd. Steeds vaker bekruipt me de angstige vraag: waar staan we, als burgers en als publieke ambtsdragers, als het er echt om gaat spannen? De indringende Comenius Lezing die Ernst Hirsch Ballin zojuist hield, kan ons helpen bij het antwoord op die vraag. In die lezing staan – zie ik het goed – centraal: respect voor verscheidenheid en samen-leven, de verdediging van menselijke waarden en het belang van educatie, burgers houvast geven en veranderingen mogelijk maken, de werkelijkheid onder ogen zien en perspectief bieden. Comenius kon moeilijk beter worden geëerd. Ik voel me – opnieuw – door Ernst geïnspireerd en hoop dat u dat gevoel deelt.

Verbinding lijkt me een kernbegrip in het denken en doen van Comenius. Hij kwam op voor fundamentele mensen- en burgerrechten, voorwaarden voor een vreedzaam samenleven. Hij baseerde zijn ideeën en motiveerde zijn werkzaamheden vanuit de pansofie, gericht op een samenhangende kennis van de werkelijkheid die de fragmentarische kennis overstijgt. Met zijn synkritische methode, die de analytische en synthetische methode aanvult, probeerde hij verschillende verschijnselen te vergelijken en mogelijke samenhangen te ontdekken.

Bij het gelijktijdig werken *in* en *aan* de democratische rechtsstaat heb ik sinds het begin van de jaren '80 van de vorige eeuw steeds de nadruk gelegd op de verbindingen, hun wezenlijke belang en hun grote kwetsbaarheid. De verbindingen binnen de staat, tussen de staat en de 'burgersamenleving' (civil society) en binnen die burgersamenleving; de verbinding ook tussen democratie en rechtsstaat. Het is tegen deze achtergrond, met verbinding als kernbegrip, dat ik met grote erkentelijkheid de Comeniusprijs 2018 aanvaard. Ik beschouw het als de *publieke* herkenning van een boodschap die ik de afgelopen decennia, gaandeweg, heb proberen te formuleren en uit te dragen, een boodschap die tot nu toe *politiek* onbeantwoord bleef. Tegelijkertijd voel ik me bij de laudatio ongemakkelijk. Ik weet zelf hoe groot soms de rol van het toeval was en ken de kansen die ik heb gekregen, hoe vaak ik bij het functioneren *in* de democratische rechtsstaat fouten maakte die ik voor anderen zo scherp wist te analyseren en hoeveel ik bij het werken *aan* de democratische rechtsstaat op anderen heb kunnen leunen.

Vanuit mijn werk als publieke ambtsdrager maar juist ook in de tijd dat ik geen volledige baan had – want moeilijk plaatsbaar binnen de rijksdienst waarin management, bedrijfsmatig werken en het mechanisme van vraag en aanbod de ijkpunten waren gaan vormen – heb ik het functioneren van de overheid uit verschillende posities kunnen analyseren; de ambtelijke en de politieke, de bestuurlijke en de maatschappelijke. Die verschillende posities hebben bij mij het inzicht gescherpt dat iedere positie zijn eigen rationaliteit, zijn eigen taal en tijdsorde heeft. Die verschillende rationaliteiten vormen elkaars tegenwicht. Die verschillende posities hebben me ook scherper doen beseffen dat de democratische rechtsorde de gemeenschappelijke basis voor en verbinding tussen deze verschillende rationaliteiten vormt. Dat is dus een volstrekt andere basis dan de laatste decennia werd gesuggereerd: de overheid als één bedrijf.

Tijdens de verzuiling bestonden er in Nederland weliswaar gescheiden maatschappelijke leefwerelden maar waren tegelijkertijd de verbindingen sterk: binnen de zuilen, tussen de verzuilde maatschappelijke instituties, tussen die instituties en de overheid en binnen de overheid tussen politiek en bestuur op centraal en lokaal niveau. Door die verbindingen was de staat zowel maatschappelijk als politiek verankerd en was iedere groep verzekerd van zijn plek en aandeel in het publieke domein. Die verbindingen hebben het sinds de jaren 80 zwaar te verduren gekregen. Ik noem een viertal voorbeelden.

– Door de deconfessionalisering werden de verbindingen binnen de zuilen en tussen de verzuilde instituties lossier. Dat werd aanvankelijk als bevrijdend ervaren, maar wat kwam er voor in de plaats? Het consumentisme – met fun shopping op zondag – blijkt een kwetsbare remplaçant voor de zondagse kerkgang.

– Steeds vaker wordt – vooral door politici die beter zouden moeten weten – de opvatting gehuldigd dat godsdienst en levensbeschouwing een individuele aangelegenheid is, omdat er een scheiding zou zijn tussen kerk en staat. Die opvatting miskent dat in Nederland de verschillende godsdiensten en levensovertuigingen door de staat gelijk worden behandeld om een – verbindende - rol in de publieke ruimte te kunnen spelen. De onderwijspacificatie van 1917 vormt daarvan een voorbeeld. De betekenis van deze verhouding tussen de seculiere staat en de verschillende godsdiensten en levensovertuigingen wordt ten onrechte onderschat.

– Sociale arrangementen waarin maatschappelijke instituties een belangrijke rol speelden en waaraan burgers zekerheid ontleenden – in de sociale zekerheid, in het onderwijs, in de volkshuisvesting, in de gezondheidszorg – werden op de schop genomen. De formele verbindingen tussen die maatschappelijke instituties en hun achterban en tussen die instituties en de overheid werden doorgesneden. Ervoor in de plaats kwamen informele en ad hoc contacten, zonder duidelijke verantwoordelijkheidsverdeling.

– En tenslotte deed het denken, ook in het publieke domein, in termen van winst en verlies en concurrentie niet alleen vertrouwde gezichten verdwijnen – de ene postbode, de vertrouwde medewerker van het ziekenfonds – maar beïnvloedde dat denken ook de relatie tussen individuele burgers en tussen professionals onderling. Dat denken doorbreekt de solidariteit en treft de minst competente burger – vaak de burger die het meest van de publieke dienstverlening afhankelijk is – als eerste.

Juist omdat vele verbindingen - grotendeels onomkeerbaar – losser werden, is het ernstig dat in de afgelopen decennia zo nonchalant met de democratische rechtsorde is omgesprongen; ondergeschikt gemaakt aan de opvatting dat de staat één bedrijf is ('De BV Nederland'), met producten en klanten, met kosten en baten. Die weg – de staat als een bedrijf – is doodgelopen. De nadruk op bedrijfsmatig werken heeft de democratische rechtsorde uitgehold. Meer ruimte voor concurrentie heeft geleid tot problemen in de publieke dienstverlening. Het streven naar een kleiner en goedkoper maar toch beter overheidsbedrijf heeft voor de burgers een tegengesteld effect gehad: meer regels, meer formulieren, meer controle, meer kosten. Juist burgers in de zwakste positie worden daarvan als eersten het slachtoffer. Dat strijdt met het inclusieve karakter dat een kenmerk van de democratische rechtsorde is. Toch is tot nu toe de opvatting dat de overheid één bedrijf vormt door politiek en bestuur niet afgezworen. Het wordt hoog tijd dat te doen!

Niet de overheid als bedrijf maar de democratische rechtsorde als normatief concept vormt de gemeenschappelijke basis waarop – op vreedzame wijze – met diversiteit en onzekerheid kan worden omgegaan. Democratie geeft ruimte aan de diversiteit. De gemeenschappelijke gebondenheid aan het recht – van burgers én overheid – zorgt voor zekerheid. De democratische rechtsorde sluit *in*, niet *uit*. Dat is een belangrijk, normatief, kenmerk. Daarom is onze democratische rechtsorde ook een sociale rechtsorde. Maar het lijkt alsof we van de sociale grondrechten die in 1983 met algemene instemming in de grondwet werden opgenomen geen weet meer hebben.

Die democratische rechtsorde is geen statisch gegeven maar moet steeds opnieuw vorm krijgen, ook in de verbindingen tussen staat en maatschappij. Het gaat altijd om een democratie en een rechtsorde 'to-be'. Die vormgeving en het nadenken daarover zijn de laatste decennia volstrekt verwaarloosd. Toch was voor dat nadenken na de ontzuiling wel alle reden. Op welke normen is de democratische rechtsorde gebaseerd? Wat bedoelen we met het "inclusieve karakter" van de democratische rechtsorde? Welke invulling wordt aan de sociale grondrechten gegeven? Wat houdt het begrip 'politiek' eigenlijk in? Wat is de waarde van de bureaucratie? Wat is de functie van de rechter en wat is de rol van het recht in een veranderende samenleving? Wat betekent burgerschap 'als publiek ambt' en welke competenties zijn daarvoor nodig? Allemaal vragen die we ons de laatste 30 jaar niet of nauwelijks hebben gesteld. Eigenlijk zijn we de ontzuiling nooit voorbijgekomen.

Sinds de jaren 80 is er in onze staat een sluipende crisis aan de gang, een soort betonrot. Die wordt zichtbaar in kostbare bestuurlijke ontsporingen (nationale politie, belastingdienst, HSL, ICT projecten), in de toenemende klachten van de professionals op de werkvloer dat ze te weinig tijd overhouden voor hun eigenlijke werk en in het groeiende aantal burgers dat in het woud van regels verstrikt raakt en buiten de boot valt. Dat alles tast de geloofwaardigheid van de democratische rechtsorde aan. Beseffen we voldoende dat als de democratie niet goed functioneert de staat in de problemen komt en als de staat niet goed functioneert het recht in gevaar is en als het recht in gevaar is het recht van de sterkste geldt? Waarom hebben we – de politieke partijen voorop – die crisis niet willen zien respectievelijk er niets aan gedaan toen de mogelijkheid voor verandering zich voordeed? In 1994/1998 bij het aantreden van Paars; in 2002 na de 'Fortuyn revolte'; in 2005 na het referendum over de Europese grondwet (een wake – up – call genoemd); in de kabinetsformaties 2006 en 2010 en na het Oekraïne referendum in 2016, opnieuw als 'wake-up-call' bestempeld? Het politieke inhoudelijke debat bleef uit; bestaande politiek – bestuurlijke patronen werden niet doorbroken; besturen bleef vooral regelen. Onvoldoende voor het in stand houden van onze gemeenschappelijke basis, de democratische rechtsorde. Waarom gebeurde er niets? Het antwoord

is dat de sluipende crisis geen ambtelijke crisis is die met organisatorische maatregelen – een reorganisatie hier, een betere manager daar – kan worden verholpen, al is die suggestie vaak wel gewekt. Het is een politieke crisis, die de politiek *niet* op eigen kracht zal noch kan oplossen.

Alleen daarom al kunnen we onze eigen verantwoordelijkheid voor het overeind houden van de democratische rechtsorde niet blijven afschuiven op ‘de politiek’ of ‘de overheid’. Als de vertegenwoordigende democratie hapert, komt het op de “maatschappelijke democratie”, de burgersamenleving, aan. Deze maand 80 jaar geleden, in maart 1938, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog formuleerde Thomas Mann het zo, in een rede in de Constitution Hall in Washington: ‘Democratie vergt van mensen dat zij zich rekenschap geven van de verantwoordelijkheid die zij zelf dragen voor het behoud van dat rijke bezit. Dat is hun verantwoordelijkheid als burger, met hun stem als het ultieme uitdrukingsmiddel’. In een levende democratie laten vele stemmen zich horen, zijn burgerinitiatieven welkom, worden verbindingen met anderen aangegaan en moet – als dat nodig is – verzet worden aangetekend. Dat verzet

‘.....begint niet met grote woorden, maar met kleine daden (...) jezelf een vraag stellen, daarmee begint verzet en dan die vraag aan een ander stellen’ (Remco Campert).

Als we werkelijk willen dat urgente vraagstukken binnen de context van de democratische rechtsorde worden aangepakt, zullen we de enorme, creatieve potentie die in de maatschappij aanwezig is beter moeten aanboren en ook zelf positie moeten kiezen. Individueel en collectief, vanuit onze professie – als wetenschapper, kunstenaar, ondernemer, journalist – en als maatschappelijk betrokken burgers. We zullen het publieke debat over de grote vragen moeten aangaan. Maar we zullen ook publieke aandacht moeten besteden aan het feitelijk functioneren van de staat in het concrete geval. Niet alleen omdat het uiteindelijk om de individuele burger gaat maar ook omdat in het concrete geval algemene patronen en onderlinge verbanden zichtbaar worden.

Verbeteringen in het functioneren van de staat maken alleen een kans als we groter leren denken en kleiner leren doen.

Comenius was een groot denker wiens leven door de Europese geschiedenis werd getekend. Zoals ons aller leven in de lidstaten van de Europese Unie door de Europese geschiedenis is getekend. In een tijd waarin landen nauw met elkaar verstrengeld zijn geraakt, mensen wereldwijd in beweging zijn, kapitaal zich van grenzen steeds minder aantrekt en informatie grenzeloos is geworden, is de nationale democratische rechtsorde alleen nog maar in samenwerking met anderen overeind te houden. Die samenwerking moet dan wel aan de minimale eisen van democratie en rechtsbescherming voldoen. We kunnen ons niet van de wereld afsluiten. Wij mogen ons niet van het Europese perspectief (laten) beroven. De Europese samenwerking is ontworpen als een normatief concept dat insluit niet uitsluit, met een gemeenschappelijke rechtsorde die de nationale verscheidenheid respecteert. Onze Britse vrienden hebben dat normatieve concept, dat Europese perspectief, eigenlijk nooit willen aanvaarden. Daarvoor waren zij te veel de protagonisten van de neoliberale koers, waarin de vrije markt en rendement – ook het rendement voor de eigen lidstaat (‘I want my money back’) – het denken bepaalt. Een denken waarvan ook de Nederlandse politiek doortrokken raakte. Het (aangekondigde) Britse uittreden is een goed moment om Europa als normatief concept opnieuw te ijken en duidelijk te maken dat het in Europa om veel meer gaat dan een vrije markt.

Die herijking is om meerdere redenen nodig. Zoals we in de ontwikkeling van de Nederlandse democratische rechtsstaat eigenlijk nooit de ontzuiling voorbij zijn gekomen, zijn we bij de ontwikkeling van democratie en rechtsorde in Europa nooit 1989, de val van de muur, voorbijgekomen. De meeste van de toenmalige lidstaten niet, vele van de daarna toegetreden lidstaten niet. Bij de eerste categorie leidde het wegvallen van de externe dreiging tot interne verwaarlozing van de instituties die de democratische rechtsstaat, die ook een sociale rechtsstaat wil zijn, schragen. De toekomst was immers aan de liberale democratie met ruimte voor de markt (The end of history). Bij de tweede categorie ontbrak vaak het tegenwicht dat elke economische markt nodig heeft: een krachtige civil society en een sterke rechtsstaat. De civil society moest opnieuw worden opgebouwd. De sterke staat had decennia lang de liberale democratie in de weg gezeten. Hoe verschillend de situatie in de lidstaten na 30 jaar ook is (en ook niet anders kan zijn), in alle lidstaten is in meerdere of mindere mate het inclusieve karakter – en daarmee de geloofwaardigheid – van de democratische rechtsorde in het geding. Daarom zou het goed zijn als we gezamenlijk in Europa meer aandacht besteden aan de waarden die we delen en universeel acht(t)en maar die niet vanzelfsprekend zijn: persoonlijke vrijheid en menselijke waardigheid, gelijkgerechtigdheid en medemenselijkheid. Die gemeenschappelijke aandacht – met inbreng uit iedere lidstaat – zou de democratische rechtsorde in eigen land ten goede komen. Er is echter een tweede reden om Europa als normatief concept opnieuw ijken. ‘De positie van Europa in de wereld verandert, Europa geeft niet langer automatisch meer de toon aan in het denken en vormt ook niet langer het centrum van de wereld’. De EU is een wereldspeler geworden die steeds opnieuw haar positie moet bepalen, niet alleen economisch ook geopolitiek en cultureel. Dat vraagt om iets anders dan het bij consensus regels vaststellen en daarvoor de tijd nemen. Het gaat om, in de woorden van Luuk van Middelaar, gebeurtenissen-*politiek*. Voor die politiek is het nodig te weten voor welke gemeenschappelijke waarden, voor welke gemeenschappelijke cultuur Europa staat. Europa als normatief concept. Dàt moet worden uitgedragen. Dàt is de kern van het *publieke* debat dat in en over Europa moet worden gevoerd, ook ten behoeve van de eigen democratische rechtsorde. Dat is wel iets anders dan de vraag hoe veel geld de EU mag kosten waarop in het *politieke* debat binnen Nederland al gauw de nadruk ligt. Want als we iets van de laatste decennia in eigen land hebben kunnen leren is het wel dit: wanneer alleen op geld wordt gestuurd en de inhoud, de onderliggende waarden worden verwaarloosd, zijn de uiteindelijke kosten voor overheid en gemeenschap hoger.

Dames en heren,

Zoals u hebt gemerkt heb ik deze herdenking van de geboortedag van Comenius en de uitreiking van de Comeniusprijs gebruikt – zo niet misbruikt – om nog eenmaal aan te geven waar het, naar mijn opvatting, over moet gaan willen we het normatieve en inclusieve karakter van de democratische rechtsorde handhaven en zo het vreedzaam samenleven in dit veelkleurige, mooie land veilig stellen. Misschien zou Comenius zich in dit land 426 jaar na zijn geboorte niet meer thuis voelen, maar in het normatieve en verbindende concept van democratische rechtsorde zou hij waarschijnlijk veel van zijn eigen ideeën kwijt kunnen. Dat schept verplichtingen zeker voor ons die hem hier herdenken.